

RECIKLIRANJE ARHITEKTONSKIH I SKULPTURALNIH ELEMENTATA U SALONI

Stanko PIPLOVIĆ
Split

UDK 94(37):72:730(497.5) Salona
Stručni rad

Primljeno: 31. XII. 2004.

Na osnovi retrospekcije građevnih ostataka antičke Salone na terenu, uz korištenje pisanih izvora, u radu se utvrđuje i razmatra pojava procesa korištenja starijih slojeva za kreiranje prostora nove namjene. Pri tome se zbog korjenitih promjena društvenih i gospodarskih prilika, kada se to najčešće događalo, nisu uvažavali ranije uspostavljeni likovni i arhitektonski valeri. Nastaju diskontinuiteti u stvaralaštvu i velike promjene u strukturi i funkciji urbusa. U posljednjem razdoblju svog opstanka rimski se grad potpuno transformira sadržajno i vizualno. Taj se proces na poseban način manifestira degradiranjem dekorativnih ostvarenja s ranijih, često monumentalnih zdanja na obično gradivo za podizanje novih. Već se u antici nemilosrdno pustoše i tako pretvaraju u obične kamenolome.

Ključne riječi: *Salona, arhitektura, skulptura, kasna antika.*

Nastanak antičke Salone gubi se u davnim vremenima prapovijesti. Tijekom dugog postojanja rimski je grad doživio mnoge promjene. Ako se uzme u obzir samo razdoblje od sredine I. stoljeća prije Krista, kada je podignut na rang kolonije, pa do njegova pada pod udarima Avara i Slavena početkom VII. stoljeća, to je dugo trajanje od oko 650 godina. Stanovništvo je stalno raslo, grad se širio; popravljale su se ili rušile stare građevine i zidale nove. U toj živoj graditeljskoj aktivnosti došlo je do zanimljive pojave kojoj se ne pridaje pažnja kakvu zaslužuje. Naime, prilikom mnogih gradnja i razgrađivanja sa starijih se zgrada uzimalo kamenje i ulomci s dekoracijama i natpisima. Ponovno su korišteni i ugrađivani kao običan materijal u nove zidove. No oni nisu iz nekog drugog perioda, što se dosta često događalo, već iz istog, rimskog. Primjeri koji se u nastavku navode samo su dio te masovne prakse koja je dosada utvrđena. Slučajevi su brojni, ali se može tek naslutiti koliko je takvih postupaka izbrisano u kasnijim stoljećima, kada su ruševine Salone postale običan kamenolom. Iz

njega se odnosilo sve što se moglo koristiti za druge gradnje u vrlo širokim prostorima od Solina, Splita pa čak do Venecije.¹

Nepovoljne povijesne okolnosti, posebno ratovi, glavni su uzrok toj neobičnoj pojavi još u antici. Salona je najprije zauzimala središnji dio, a kasnije se višestruko proširila na istok i zapad. Koncem II. stoljeća za vladavine Marka Aurelija pojavila se opasnost od prodora germanskih plemena Kvadra i Markomana pa su i novi dijelovi opasani zidinama. Bedemi su se pojačavali i tijekom V. stoljeća kad je grad bio ugrožen od Huna i Gota te ponovno u idućem stoljeću kada su, nakon ratova s Istočnim Gotima, vojskovođe cara Justiniana osvajali Dalmaciju.

Praksa uzimanja materijala i dijelova sa starijih građevina i njegova ponovna uporaba u kasnijim najbolje se uočava u gradskim zidinama. Kada su u ratnim opasnostima one ojačavane, dizani su nadgrobni spomenici s brojnih nekropola koje su se protezale uz ceste neposredno na izlascima iz grada. Posebno se raznosio i koristio materijal ukopišta koja su proširenjem grada ostala unutar novog urbanog prostora. Prema rimskim pravilima u njima su prestali ukopi, postala su stara i zapuštena, a smetala su novim gradnjama.

Zidine zapadnog proširenog dijela grada podignute su 170. godine. Za njihovu gradnju upotrijebljeno je mnogo blokova i kamenja, među njima i fragmenata s natpisima i reljefima s nedaleke nekropole zvane *Ad hortum Metrodori*. Na tom su zidu bila i nova vrata odakle je vodila cesta prema Traguriumu, današnjem Trogiru, a s njenih strana starija nekropola iz I. stoljeća. Groblje je od puta bilo ograđeno zidovima od velikih kamenih blokova. Neki su od njih jednostavno skinuti i ugrađeni u gradske utvrde. Na južnom dijelu istog bedema, između nove ceste koja je vodila za Trogir i željezničke pruge prema moru, još su se koncem XIX. stoljeća nalazile dvije četvrtaste kule. Tada su uklonjene. Kod gradnje prve kule upotrijebljeni su mnogi kameni ulomci iz poganskog vremena s natpisima i ukrasima. Među njima je urna od vapnenca s epitaform, ulomak velike baze i cipusa s natpisom. Kada je kula srušena, tom je prilikom pronađena grobna urna od kamena i 18 važnih i dobro očuvanih natpisa od kojih su neki ukrašeni. U drugoj kuli nalazilo se također ugrađeno više natpisa.²

Ne samo u kulama već i u južnom dijelu samog zapadnog bedema nađeni su brojni ulomci. Najvrjedniji takav ostatak je veliki spomenik Pomponije Vere. Bio je raskomadani i od njega se sačuvalo 11 komada ugrađenih u najdonji dio zida kada se popravljao. Radi se o bogato ukrašenom djelu koje se sastojalo od stepenasto završenog postamenta iznad kojeg je bio kubus s natpisom i reljefom, a na vrhu je vjerojatno bila skulptura. Potječe iz vremena I. ili početka II. stoljeća. Sačuvan je najveći broj komada

¹ Cvito FISKOVIĆ, Rušenje i raznošenje solinskih spomenika, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* (VAHD), Split, LIII/1952.

² Iscrizioni inedite, *Bullettino di archeologia e storia dalmata* (BASD), Split, I/1878., str. 129 i 146, III/1880., str. 34 i IV/1881., str. 18; Mihovil ABRAMIĆ, Zapadna nekropola antike Salone, VAHD, LII/1950., str. 11; M. ABRAMIĆ, Bilješka o zapadnom bedemu antike Salone, VAHD, LV/1953., str. 162.

koji su izvađeni iz zida pa je spomenik ponovno rekonstruiran. Iz istog je zida tom prilikom izvađeno još 11 kamenih ulomaka s natpisima koji nisu pripadali spomeniku Pomponije Vere.³

Jezgra bedema na tom potezu izvedena je od sitnog nepravilnog kamenja ubačenog u obilatu količinu žbuke. I nakon vađenja spolija iz njega, još je vidljiv poneki manji ulomak, kao što je profilirani kamen pri dnu na zapadnom licu.

Od *Porta Caesarea*, vratiju najstarijeg dijela Salone, vodila je cesta na istok, a uz nju je bila poganska nekropola. Kada je 170. godine grad proširen na tu stranu, groblje se našlo unutar naseljenog dijela, opkoljeno zgradama. I ovdje se dogodila ista stvar kao i na zapadu Salone. Mnogi nadgrobni spomenici upotrijebljeni su kasnije kao građevinski materijal prilikom gradnje sjevernog bedema i okolnih građevina. Duž čitavog sjevernog gradskog zida, koji je bio najbolje utvrđen i ojačan kulama, pronađeni su ugrađeni kao spoliji brojni ulomci ukrašenih kamenih dijelova ili natpisa, uglavnom nadgrobni spomenika. Jedan takav je dio stele vojniku na pročelju kule blizu amfiteatra.⁴

U posljednje vrijeme prilikom radova na sjevernom bedemu pronađeno je mnoštvo uzidanih ili jednostavno ubačenih ulomaka rimskih nadgrobni spomenika. U vremenu 1997. i 1998. istraživalo se od vrata *Porta Andetria* na istoku prema Manastirinama, tj. njegov istočni dio. Među ulomcima je i dio četvrtaste nadgrobne stele od kvalitetnog vapnenca. Iznad natpisnog polja s imenom pokojnika je tipični ukras u obliku zabata s cvijetom po sredini. Potječe vjerojatno iz druge polovice II. stoljeća. Nije jasno je li ugrađen u vrijeme podizanja zida ili kasnije, prilikom nekog njegova popravka. Zanimljiv je i mali ulomak nadgrobni natpisa na tankoj ploči koji je nastao zasigurno u IV. stoljeću. Nađena je i jedna stela sačuvana u cijelosti koja potječe iz III. stoljeća.⁵ Na istom bedemu u neposrednoj blizini groblja sa 16 sarkofaga postoji mala četvrtasta kula. U njenu zapadnom zidu ugrađen je dio poklopca sarkofaga. Isto tako u dnu zida kod gradskih vrata zvanih *Porta Capraria* još uvijek je vidljiv profilirani kameni ulomak.

I u južnom zidu grada pronađen je natpis u kamenu iz početka I. stoljeća. Iskorišten je po drugi put kao građevinski materijal za njegov popravak. U vrijeme borbe s Gotima u VI. stoljeću porušene su mnoge poganske građevine i materijal s njih korišten je za krpanje urušenih zidina. Tada su dignute s gradske *kurije* ploče s natpisima i umetnute u bedem blizu unutrašnje luke.⁶ U zidu kule, odmah do istočnih gradskih

³ Frane BULIĆ, Il monumento sepolcrale di Pomponia Vera, BASD, XXVI/1903.

⁴ Frane CARRARA, *Topografia e scavi di Salona*, Trst, 1850., str. 96; Marijana BATARELO, Oživljava Buličeva vizija Puta mira, *Solinska kronika* (SK), Solin, 15. XII. 2000., str. 11; Heinz KÄHLER, *Porta caesarea u Saloni, Antička Salona*, Split, 1991., str. 236; Dražen MARŠIĆ, Ulomak stele iz sjevernog bedema, SK, 15. XI. 1999., str. 15.

⁵ D. M., Ulomak stele iz sjevernog bedema, SK, 15. VII. 1999., str. 17; D. MARŠIĆ, Ulomak nadgrobni natpisa iz sjevernog bedema, SK, 15. VIII. 1999.; D. MARŠIĆ, Nadgrobna stela iz sjevernog bedema, SK, 15. IX. 1999., str. 17.

⁶ F. BULIĆ, Ritrovamenti antichi nelle mura perimetrali dell' antica Salona. L' iscrizione della «praefectura Phariaca salonitana», BASD, XXV/1902., str. 26.

vrata *Porta Andetria*, nalaze se dva nadgrobna spomenika uzeta s nekropole koja je bila u blizini.⁷

Istočno od najstarijeg dijela grada nalazile su se *Velike terme*. Zgrada je u više navrata promijenila namjenu i bila adaptirana. U početku je to vjerojatno bila vila suburbana na slobodnom prostoru, dok se grad još nije proširio na tu stranu. Kasnije, na prijelazu iz II. u III. stoljeće, preuređena je u javno termalno kupalište. Dodane su joj garderobe, kamene kade s toplom vodom, niše za znojenje, bazen s hladnom vodom i druge instalacije. Prostorije su raspoređene oko središnjeg peristila. U sjevernom krilu po sredini velika je dvorana koja završava polukružnom egzedrom. Kada je zgrada prenamijenjena u kupališne svrhe, pod egzedre je spušten za nekoliko stepenica da bi poslužila kao bazen za kupanje u hladnoj vodi. Popločan je kamenom, a među blokovima je jedan s uklesanim latinskim natpisom. Pripadao je ranije nekom rimskom grobu. Uzet je s poganske nekropole. Ona je tu u blizini ranije postojala uz put koji je vodio od gradskih vrata *Porta Caesarea* na istok prije nego se grad proširio. Po zgradi se vide i drugi ulomci u sekundarnoj upotrebi. Tako je kanal, kojim je otjecala voda iz bazena, pokriven pločama na kojima su brojne udubine, izrezi i profili, očigledno vezani za neku drugu raniju namjenu.

Na sjeverozapadnoj strani zgrade terma je prostorija u kojoj je kamena kada za tople kupke. U njoj su naknadno probijena vrata i u unutrašnjosti sagrađene stepenice kojima se silazilo kako bi se savladala visinska razlika između terena i poda. Stepenice su postavljene na kamenu ispunu izvedenu usuho. Jedan od stepenika je u sekundarnoj upotrebi. Duž njegova čela je reljefni ornament koji je djelomično grubo isječen kada je iz nekog drugog arhitektonskog elementa bio priklesan. U zapadnom krilu iz zida prema peristilu strši manja polukružna prostorija. Naknadno je pregrađena prema susjednoj sobi zidom od kamena plovučca, a njene unutrašnje stijenke obložene su šupljim opekama. Iz toga se daje zaključiti da je za pregradni zid uzeto lagano kamenje koje je u prvoj fazi služilo za svod te da je kasnije pretvorena u sudatorij.⁸ Na južnom dijelu zgrade prema ulici bio je niz prostorija, vjerojatno dućana. Zidovi su tu sačuvani samo u najdonjem dijelu. Neki su građeni od nabačenog kamena bez žbuke. U dvama su pronađeni spoliji, i to u jednom baza stupa i do njega kameni ulomak s urezanim utorom, a u susjednom temelju jedan ulomak s urezanim velikim slovom V. Ne zna se čemu su prije služili.

Godine 1981. i 1982. nešto se malo istraživalo u amfiteatru. Radovi su usredotočeni na prostor ispod arene. Tada je u sredini otkrivena podzemna prostorija pravokutna tlocrta veličine oko 7x4 metra. Iz nje je vodio prolaz do ruba na sjeveru. Na sjevernoj i južnoj strani prostorije su po dva četvrtasta pilona između kojih su zidovi. Istraživanja su samo djelimično provedena, ali se i iz toga mogu stvoriti osnovni zaključci. Dok su piloni solidno građeni, kamene ispune između njih su loše. Samo su grubo zatvorene. U

⁷ M. BATARELO, Otkriveni dijelovi istočnih gradskih vrata, SK, 15. XII. 2001., str. 15.

⁸ Stanko PIPLOVIĆ, Pregradnje u «Velikim termama» u Saloni, VAHD, LXXIV/1980., str. 90–94.

njihove temelje ubačeni su bez ikakva reda spoliji, i to dijelovi stupova i dva starokršćanska kapitela s akantusovim lišćem, pretpostavlja se negdje iz V.–VI. stoljeća. Iz stanja na terenu jasno je vidljivo da je prostorija prvobitno bila veća pa je naknadno pregrađena.⁹

Salona se opskrbljivala vodom s izvora rijeke Jadro podno planine Mosora odakle je preko Majdana i Glavica vodio kanal u grad. Sagrađen je u I. stoljeću i u više navrata kasnije popravljan. Godine 1904. blizu izvora slučajno je otkriven jedan njegov dio. U bočnim zidovima pronađene su tom prilikom tri ploče od bijelog vapnenca s uklesanim reljefima. Bili su odnekud doneseni i uzidani kao prosti građevinski materijal još u kasnoantičko vrijeme. Na jednom je prikazana scena iz života sa sela, na drugome Neptun, a na trećem Triton. Najvjerojatnije su pripadali poganskim nadgrobnim spomenicima s početka II. stoljeća. U V. i VI. stoljeću, kada je grad ratovao s Gotima, zasigurno je oštećen i akvedukt te porušeni nadgrobní spomenici u dolini rijeke Jadro. Nakon toga je obnovljen uz upotrebu spomenika uzetih iz okolice.¹⁰

Akvedukt se u gradu produžavao zapadno od *Basilice urbane*. U tom njegovom dijelu pronađen je uzidan ulomak nadgrobní stele. Na njenom gornjem dijelu je natpis, a ispod se vidi uklesan dio trube, oznake legionarskog glasnika. Blizu, nad samim kanalom vodovoda južno od oratorija, nalaze se ostatci nekih kuća. U jednom temeljnom zidu na tom mjestu ugrađen je izduženi kameni ulomak s četvrtastim žlijebom po dužini. Sve to svjedoči o stalnim promjenama na njegovoj konstrukciji duž čitave trase.

U istočnom dijelu grada, nedaleko od *Porta Caesarea*, bio je u antici vodotok, tj. rukavac rijeke Jadro. Na njemu se nalazio kameni most s pet lukova iz prvih stoljeća carstva. Uz njega su bile i zgrade iz različitih razdoblja koje su tijekom vremena doživjele velike promjene. U V. i VI. stoljeću tu su sagrađene radionice i nastambe. Voda je pokretala jednostavne obrtničke strojeve. I za te su kuće upotrijebljeni stariji ulomci, među njima oštećena kamena ploča s urezanim natpisom i posvetni cipus. Između zgrada je vodila ulica, vjerojatno iz kasnijeg vremena. Popločana je kamenjem nepravilna oblika koje je opet uzeto uglavnom sa starijih zgrada. Tako se na jednom velikom izduženom bloku nalaze likovi iz mitologije koji su otučeni kako bi se izravnala površina za hodanje i vožnju. Pretpostavlja se da se radi o dijelu nekog friza. Na toj lokaciji su pronađene i dvije urne za sahranu pepela pokojnika koje su u kasnijem vremenu služile pri nekom procesu proizvodnje, zatim zazidana dva pravokutna cipusa i fragment natpisa.¹¹

⁹ Franko OREB, Arheološko-konzervatorski radovi u Solinu u 1981./2. godini, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, Zagreb, 1986., br. 12, str. 235–239.

¹⁰ F. BULIĆ, Trovamenti rigvardanti l' acquadotto urbano di Salona, *BASD*, XXXIV/1911., str. 67; Giuseppe BERVALDI, Tre bassorilievi sepolcrali nel Museo di Spalato, *BASD*, XXXIV/1911., str. 76–88.

¹¹ F. BULIĆ, Escavi ad Est della Porta Caesarea a Salona nei cosiddetti Cinque Ponti (Pet mostova), *BASD*, XXXVII/1914., str. 73–75; F. BULIĆ, Escavi ad Est della Porta Caesarea a Salona (kod Pet Mostova) negli anni 1916 e 1917, *VAHD*, XLV/1922., str. 7–10.

Od stupaca mosta nizvodno u koritu vodotoka napravljeni su uzdužni zidovi tako da su formirani uži kanali. I za to su iskorišteni veliki blokovi dignuti s neke druge zgrade. Prenamjena se vidi po tome što se na njima nalaze neki nepotrebni utori i rupe, preostali od ranije funkcije.

U središtu današnjeg Solina, u Ulici Franje Tuđmana otkriven je 2002. godine ogranak rijeke Jadra širine oko 9 metara koji je tekao istočnim dijelom antičkog grada. Rubovi su mu zidani velikim kamenim blokovima. U nastavku radova, kod četiri potporna rimskog mosta na rukavcu, utvrđeno je da je tu rubna bankina bila građena od ponovno korištenih blokova jedne reprezentativne zgrade. U običnom obalnom zidu su ugrađeni nadvratnik, mramorni kapitel, ukrašeni dijelovi arhitrava i kasetiranog stropa, mramorna skulptura i žrtvenik. Na osnovi toga pretpostavlja se da su skinuti s nekog hrama u blizini.¹²

Prva kršćanska jezgra u gradu Saloni nastala je u novom zapadnom dijelu, i to u njegovu sjeverozapadnom uglu. Tu su se nalazila dva mala oratorija. Sklop je uređen najvjerojatnije koncem II. stoljeća kao tajno kultno mjesto. Na njima su uočeni brojni vremenski slojevi gradnje pri čemu su uzeti i dijelovi sa starijih zgrada. U zapadnom dvorištu iza oratorija A, uz kanal gradskog akvedukta koji je tuda prolazio, nalazi se sarkofag u sekundarnoj upotrebi. Služio je kao bazen u koji se ulijevala voda iz kanala. Ona je odatle podizana vodeničkim kolom u fontanu. Ti su radovi izvedeni u četvrtoj fazi gradnje, kada su nastale brojne promjene. Osim toga, u kasnoj antici dignute su neke pokrovne kamene ploče s kanala akvedukta i ugrađene u substrakciju jednog stepeništa. Uz sjeverni zid oratorija ugrađena je stela koja se datira na prijelaz iz II. u III. stoljeće.¹³

Nakon Milanskog edikta 313. g. kršćani su dobili pravo javnog ispovijedanja svoje vjere. Novi kult se brzo širio, Salona je postala sjedište biskupije. To je zahtijevalo i nove građevine za bogoslužje. Na sjeverozapadnom dijelu istočnog proširenja Salone, u blizini prvog oratorija, podignut je veliki episkopalni kompleks. Formirao se postupno od IV. do VI. stoljeća. Mnogo se gradilo i pregrađivalo, ali se opaža opadanje zanatske vještine. U tu je svrhu sakupljena i donesena velika količina klesanaca sa starijih građevina. Prilikom njegova istraživanja od 1907. do 1909. godine među brojnim kamenim ulomcima s natpisima pronađeni su i ovdje neki koji su ponovno iskorišteni kao jednostavno gradivo. Tako se u pločniku jedne prostorije na zapadu bazilike iz Konstantinova vremena nalazi ulomak prednjeg dijela poganskog sarkofaga dug preko jednog metra. Od njega je sačuvana samo desna polovica. U sredini je ansanta s natpisom, a na kraju reljef s prikazom žena zauzetih radom. Ulomak je bio ugrađen tako da je dio s natpisom okrenut gore i bio vidljiv, dok su preko reljefa

¹² M. BATARELO, U istočnoj Saloni je postojao reprezentativni antički hram, SK, 15. XII. 2002., str. 15;
M. BATARELO, Da susret Salone i Solina ne postane sudar..., SK, 15. XII. 2003., str. 15.

¹³ Jagoda MARDEŠIĆ i drugi, Preliminarni izvještaj o hrvatsko-francuskim radovima u Saloni (2003.), VAHD, br. 96, 2003., str. 752–753.

postavljene stepenice, odnosno rampa. Prilikom gradnje rampe korištena je žbuka koja je nanesena neposredno na reljef pa ga je nagrizla.

U blizini, na zapadu ranije *Basilice urbane*, u pločniku jedne prostorije pronađen je drugi ulomak prednje strane sarkofaga veterana. Kada je postavljen na to mjesto, na njegovoj je sredini napravljena rupa za otjecanje vode u kanal ispod njega. Još jedan prednji dio poganskog sarkofaga, dug skoro dva metra, nalazi se također u pločniku jedne prostorije Konstantinove bazilike. Pripadao je grobu bivšeg rimskog centuriona.¹⁴

Spoliji se nalaze posvuda okolo. U zidu koji je dijelio narteks i zgrade na zapadu te iste bazilike, ugrađeno je pet baza stupova od kojih jedna s gornje strane ima udubljenje za uglavljenje stupa. Po položaju i za njih se zaključuje da su donesene s drugog mjesta. Istočni dio južnog broda *Basilice urbane* naknadno je pregrađen i tako formirana prostorija đakonikona. U temelju novog zida je dio stupa vodoravno položen, a priklesan je kod ponovne ugradnje. Inače je čitav donji sačuvani sloj zida napravljen od spolija među kojima su dva izdužena bloka s ranije urezanim rupama i klesanac s manjim pravilnim udubljenjima i utorima.

U podu malog hodnika sjeverozapadno od bazilike urbane nalazi se jedan komad stupa od mramora cipolina, a blizu je ploča korištena kao materijal za opločenje.¹⁵ Za ovu baziliku stupovi su na brzinu isklesani u kamenolomu, a kapiteli dignuti s okolnih starih građevina, vjerojatno poganskih. Istočno od episkopalnog centra vodi put na sjever. Popločan je velikim kamenim pločama na kojima se vide tragovi primarne namjene na drugom mjestu, a u zidu sa strane prema križnoj bazilici nalaze se spoliji.

I cemeterijalni sklop na Manastirinama doživio je više radikalnih promjena i rušenja. Slojevi građevina su ispremiješani. Nad prvotnim skupom memorijalnih kapela iz IV. stoljeća u idućem je stoljeću sagrađena trobrodna bazilika, a na zapadu joj je narteks iz VI. stoljeća. Stupovi bazilike od bijelog kamena i crvenog granita te svi kapiteli pokupljeni su s drugih, starijih građevina. U konglomeratu zidova prisutni su i spoliji. Tako su temelju zida oltarne pregrade uzidani ulomci velikih stupova i donesenih blokova. Vidljivi su i u južnom dovratniku ulaza, gdje je ugrađen dio stupa i kameni blok s jasnim tragovima klesarske obrade za neku drugu svrhu. Zatim se s unutrašnje strane sjevernog zida i njegova pilastra nalaze još dva umetka te komad manjeg stupa u zidiću ispod *Schole cantorum*.¹⁶

¹⁴ F. BULIĆ, Scavi nelle basilice urbane di Salona durante gli anni 1907, 1908, 1909, BASD, XXXV/1912., str. 6, 7, 12 i 13.

¹⁵ F. BULIĆ, Scavi nella basilica episcopalis urbana a Salona durante l' a. 1901, BASD, XXV/1902., str. 95; F. BULIĆ, scavi nella basilica episcopalis urbana a Salona durante l' a. 1902, BASD, XXVI/1903., str. 39 i 40.

¹⁶ Noel DUVAL – Miodrag JEREMIĆ – Emilio MARIN i drugi, Le complexe architectural, *Salona, III, Manastirine*, Rim – Split, 2000., str. 363–402.

Na početku VII. stoljeća, u vrijeme provala naroda, a prije konačnog pada grada, bazilika na Manastirinama je bila dobrim dijelom porušena. Kada je neposredna opasnost prošla, stanovnici su je samo djelimično obnovili, i to svetište kako bi se mogli održavati kulturni obredi. Pri tome su opet u pregradnim zidovima upotrijebljeni brojni spoliji.¹⁷

Tijekom 1909. g. iskopavao se narteks cemeterijalne bazilike na Marusincu, sjeverno od grada, koja potječe iz IV.–V. stoljeća. I tamo je pronađen kameni ulomak s natpisom. Iskorišten je kao materijal za pločnik, i to odmah u blizini ulaza u crkvu. Desni dio ploče je bio otkinut kako bi se mogao umetnuti u pod. Na njoj je ispisana molitva inspirirana svetim knjigama kojom su predstavljeni darovi Bogu kao dobro koje je dolazilo od njega.¹⁸

U srednjem, najstarijem dijelu Salone nalazio se forum pravokutna tlocrta obrubljen trijemom. Prostor je s vremenom mnogo izmijenjen još u antici. U zadnjoj fazi nad ostacima porušenog sjevernog trijema sagrađen je tijesak za vino. Uređaj je, izgleda, pripadao jednom složenom gospodarskom sklopu. Popločenje izdignutog postolja na kojemu su se nalazili uređaji tijeska izvedeno je bijelim, dobro obrađenim kamenom. To su ustvari izdužene kanelirane ploče. Po njihovim karakteristikama jasno je da su ranije pripadale nekoj monumentalnoj javnoj građevini, možda hramovima koji su bili u neposrednoj blizini. Čitav taj prostor slabo je istražen, a rezultati nisu objavljeni pa je teško utvrditi kako su se i kada te radikalne promjene dogodile. Iz situacije proizlazi da je u vrijeme gradnje gospodarskog objekta čitav forum već napušten, a možda i ruševan. Pretpostavlja se da je tijesak iz kasne antike. Međutim, je li vjerojatna tako ekstremna devastacija u jednom društvenom sustavu koji se ideološki i gospodarski doduše brzo mijenjao, ali je kontinuitet života nastavljen? Takvo pitanje nameće i promišljanje da je tijesak iz nekog kasnijeg vremena.¹⁹

Antička Salona je bila uređen i bogat grad osmišljene urbanističke strukture. Ostatci njenih građevina pokazuju vrlo živu i kompleksnu građevnu aktivnost koja se stalno odvijala u gradu. On je s vremenom ubrzano rastao i mijenjao se, ali je kasnije sve više pokazivao znakove trenutnih improvizacija i opadanja tehničke vještine. Teške prilike izazvale su ozbiljne poremećaje. U zadnjoj fazi postojanja grada izražen je elementarni praktičizam i nedovoljan osjećaj za organizaciju prostora. Slojevi su ispremiješani, često bez vidljive logike s oznakama trenutnih potreba. Brojni dekorirani dijelovi stupova, vijenaca i reljefa uzimani su s monumentalnih objekata, hramova i javnih građevina. Ugrađivani su jednostavno u temelje i zidove novih zdanja, njihove pločnike ili kao

¹⁷ F. BULIĆ, *Po ruševinama stare Salone*, Split, 1986., str. 144; Željko RAPANIĆ, *Solin do VII. stoljeća, Prošlost i spomenici Solina*, Solin, 1971., str. 36.

¹⁸ F. BULIĆ, *Sterro del nartice e dell' atrio della basilica di S. Anastasio a Marusinac*, *BASD*, XXXV/1912., str. 38–39.

¹⁹ Duje RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *Nova solinska turnjačica sjeverno od foruma*, *VAHD*, LV/1953.

gradivo pri izvođenju komunalne infrastrukture: ulica, vodovoda i uređenja vodnih korita.

Naravno, ako se i sada uočava tolika količina prepoznatljivih spolija, može se zamisliti koliko se običnih kamenih blokova bez osobitih oznaka skinulo sa starijih ruševnih građevina za nove. Ili s druge strane, oni koji nisu ugrađeni na lice zidova, već su ubačeni u njihovu unutrašnjost, ostali su također nevidljivi. Oni bi još bolje osvjetlili sliku i opseg tih na brzinu izvedenih promjena u posebnim okolnostima. Pored toga, neki ulomci otkriveni prilikom istraživanja građevina, sada više nisu vidljivi.

Uporaba materijala s jedne na drugu građevinu kao spoliji ima više razloga. Najčešće su to bile krizne društvene ili gospodarske prilike, pripreme za obranu, potrebe za bržom i ekonomičnijom obnovom ratovima stradalih građevina.

Najčešći je i karakterističan slučaj kod gradskih bedema. Prilikom njihove gradnje ili ojačavanja u vremenima ratova, uziman je materijal iz obližnjih nekropola koje su se nalazile duž prilaza gradu. Na brzinu i bez posebnog reda ubacivani su na drugo mjesto. Na zapadu groblje je pratilo cestu od starih gradskih vrata. Kada se grad proširio dalje na tu stranu, dio grobova je ostao unutar novourbaniziranog područja. Znači da je na potezu između starih i novih vrata prestao ukop. Groblje nije više služilo svojoj svrsi, već se pretvaralo u teren za gradnju kuća. Novi zapadni zid presjekao je postojeću nekropolu pa je to jedan od razloga zašto su tu grobovi uništavani. S druge strane, ispred zida s vanjske strane trebalo je ostaviti stanoviti brisani prostor da se oteža približavanje neprijatelja. Tako su i tu uklanjani nadgrobni spomenici. O situaciji najbolje svjedoči monumentalni nadgrobni spomenik Pomponije Vere i način na koji su kasnije iskorišteni njegovi ostatci. Činjenica da je sačuvan velik broj njegovih dijelova, što su ugrađeni jedni blizu drugih, ukazuju na to da je spomenik bio dobro očuvan, demontiran, razbijen na manje blokove i ponovno uzidan. Da su graditelji bedema ipak imali neki obzir i osjećaj za estetiku, svjedoči činjenica da su svi ti spoliji postavljeni tako da su im dekorirane strane okrenute prema van i ostavljene na licu zida. Znači da se na to donekle pazilo.

Prisutnost grobnih spolija ukazuje i na položaj komunikacija koje su morale biti u blizini. Iako su se nekropole u izvanrednim stanjima najčešće devastirale, i to za potrebe obrane, stele i sarkofazi su se upotrebljavali i u normalnim prilikama i za druge različite svrhe. Razlog tome trebao bi biti u velikom broju ukopišta koja su kroz kasniji period postala smetnja širenju grada prema istoku i zapadu. Morala su se ukloniti iz nastanjenih dijelova. Bilo je sigurno i takvih situacija da neke grobove tijekom vremena nije imao tko održavati pa su propadali i urušavali se.

Često se događalo da su obrađeni dijelovi spolija na mnogim mjestima ostavljeni vidljivim. I u Velikim termama vidi se takav odnos. Kršćane nije smetalo što je na dnu plitkog bazena u pločniku ostao od ranije poganski natpis. Vodovod kao složen tehnički sustav bio je često izložen kvarovima, a kako je njegov najveći dio išao izvan grada, oštećivan je prilikom provala naroda. Kasnije je popravljan. Za njegovo održavanje korištene su na nekim mjestima nadgrobne ploče. Unutar grada nad kanalom su podizane

građevine, a djelomično je išao po samom bedemu kad više nije služio u obrambene svrhe.

Razlog zašto je podzemna prostorija sred borilišta amfiteatra smanjena, nije poznat. Nije utvrđeno niti kolika je izvorno bila ni u koje se svrhe kasnije koristila. Istraživanja provedena u novije vrijeme bila su dosta ograničena. A ako su kapiteli spolija iz ranokršćanskog vremena, kao što se pretpostavlja, to čitavu situaciju čini zanimljivom, ali i dosta nejasnom.

Kršćanstvo je bila presudna pojava u cjelokupnom duhovnom i materijalnom životu Rimskog Carstva. Ono se odrazilo i na umjetnosti pa i graditeljstvu. Nova vjera postala je Milanskim ediktom cara Konstantina 313. godine ravnopravna staroj državnoj religiji, a kasnije i službena. To znači da su neko vrijeme obje konfesije egzistirale usporedno s time da je stara slabila, a nova jačala.²⁰ Iz dosadašnjih spoznaja nije jasno u kojoj su mjeri poganske vjerske i druge zgrade bile korištene u vrijeme razvijenog kršćanstva. Za sada je to utvrđeno jedino za oratorij i Velike terme što su izvorno bili stambeni objekti. Nema niti pokazatelja da su hramovi na forumu, onaj kod teatra ili pretpostavljeni u istočnom dijelu grada, prenamijenjeni u crkve. Kršćani su izabrali nove pozicije za gradnju svojih bogomolja. One su se po funkciji i organizaciji prostora bitno razlikovale od prijašnjih. Logično je pretpostaviti da su slabljenjem poganske vjere hramovi ostali pusti, loše se održavali i stoga propadali. Taj proces je intenziviran nastupom IV. stoljeća. U zrelijem vremenu kršćanstva, kada je potreba gradnje bazilika narasla, sa starih su građevina, vjerojatno i hramova, uzimani dijelovi i korišteni kao obično gradivo za nove.

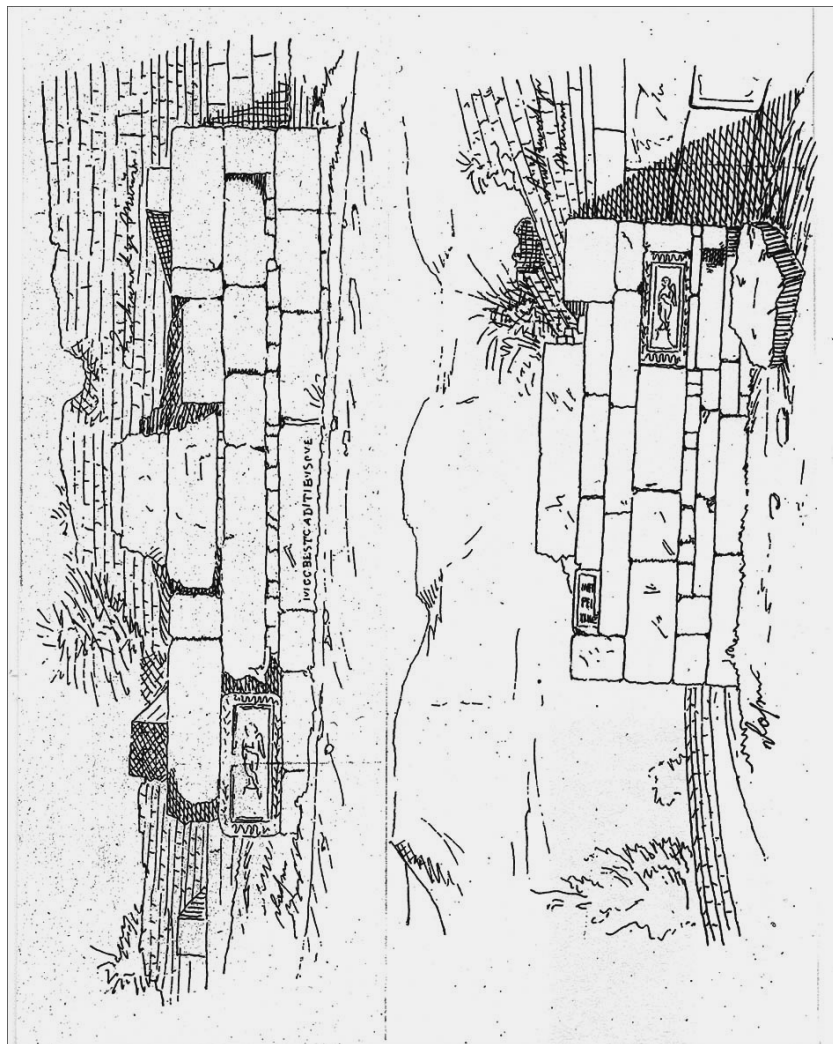
Brojni spoliji na ranokršćanskim crkvama pokazuju radikalne promjene koje su nastale u urbanoj strukturi i organizaciji grada. Ulomci velikih stupova, ponekad od magmatskih stijena, ukazuju na to da su u Saloni postojale mnoge reprezentativne javne građevine. O njima se ništa ne zna pa ni o lokaciji gdje su se nalazile. Ipak, mjesta odakle su spoliji dizani i gdje su zatim bili ugrađeni moraju imati logičan odnos, posebno u prostornim relacijama. Spoliji su važno svjedočanstvo o promjenama koje su doživjela zdanja, ali i o razvoju grada.

Salona je kroz prošlost veoma devastirana. Od vremena seoba naroda, ratova protiv Turaka do naših dana je pustošena. Ostataka zgrada je malo, a njihovi temelji, koji su pod zemljom, većinom nisu istraženi. I pored toga, na sačuvanim su dijelovima uočljive znatne pregradnje. Kod toga je dosta bezobzirno premještanje kamenje sa starijih zgrada na nove. I prikazani slučajevi, vidljivi još uvijek nakon svih razaranja i pustošenja, pokazuju da je toga moralo biti još mnogo, ali se tragovi nisu sačuvali. Na ovom su mjestu izneseni tek primjeri kod kojih se proces mogao jasno uočiti zbog posebnih okolnosti u postupku. Tomu treba dodati sigurno velik broj uzetih klesanaca bez posebnih oznaka koji se teško mogu prepoznati. Spoliji su korišteni i za najreprezentativnije građevine kao što su terme i amfiteatar, ali i za gospodarske građevine. Nalaze se na

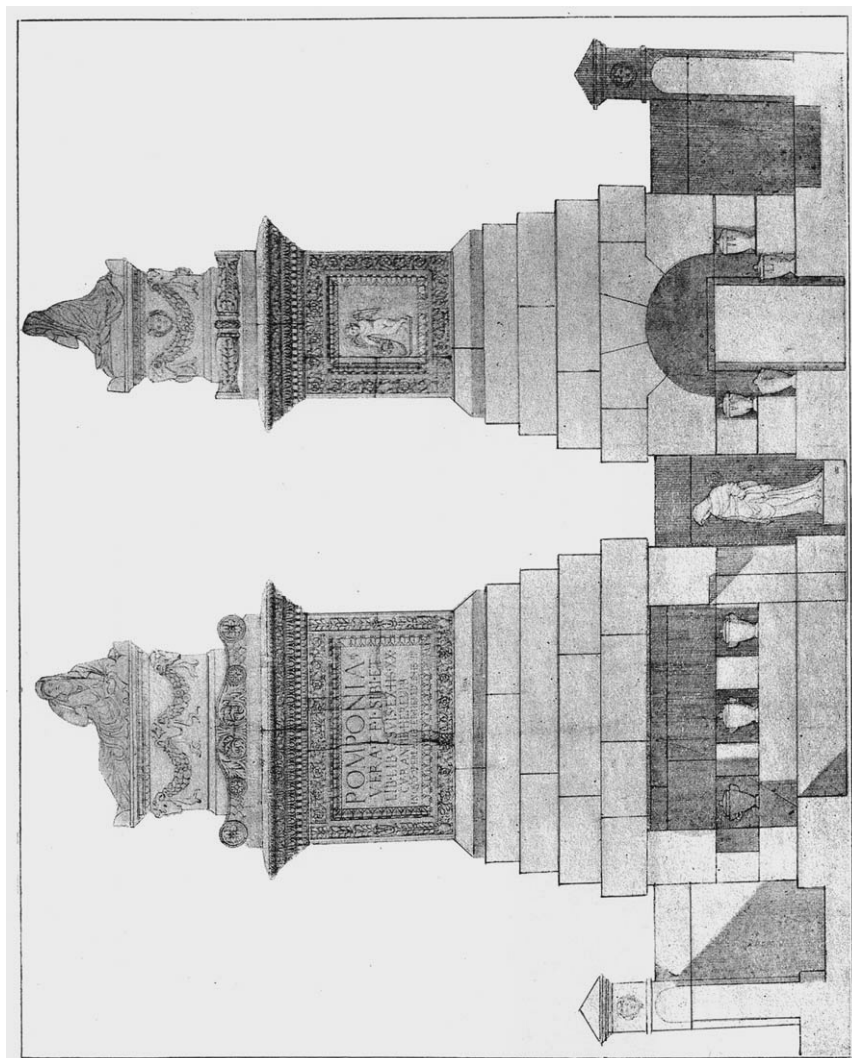
²⁰ E. MARIN, *Starokršćanska Salona*, Zagreb, 1988., str. 29.

kapitalnim infrastrukturnim objektima: za uređenje vodovoda i ulica te za regulaciju riječnog korita. Na vrlo složenom urbanom tkivu s mnogo improvizacija uvjetovanih trenutnim potrebama, spoliji pomažu utvrđivanju vremena i načina gradnje. Olakšavaju utvrđivanje civilizacijskih dosega, kulture i standarda življenja, praćenje dinamike i karakteristika prostornog razvoja jednoga grada u dalekoj prošlosti. Pri tome je važno saznanje iz kojeg su vremena, kada su preneseni i na koji način su ponovno korišteni.

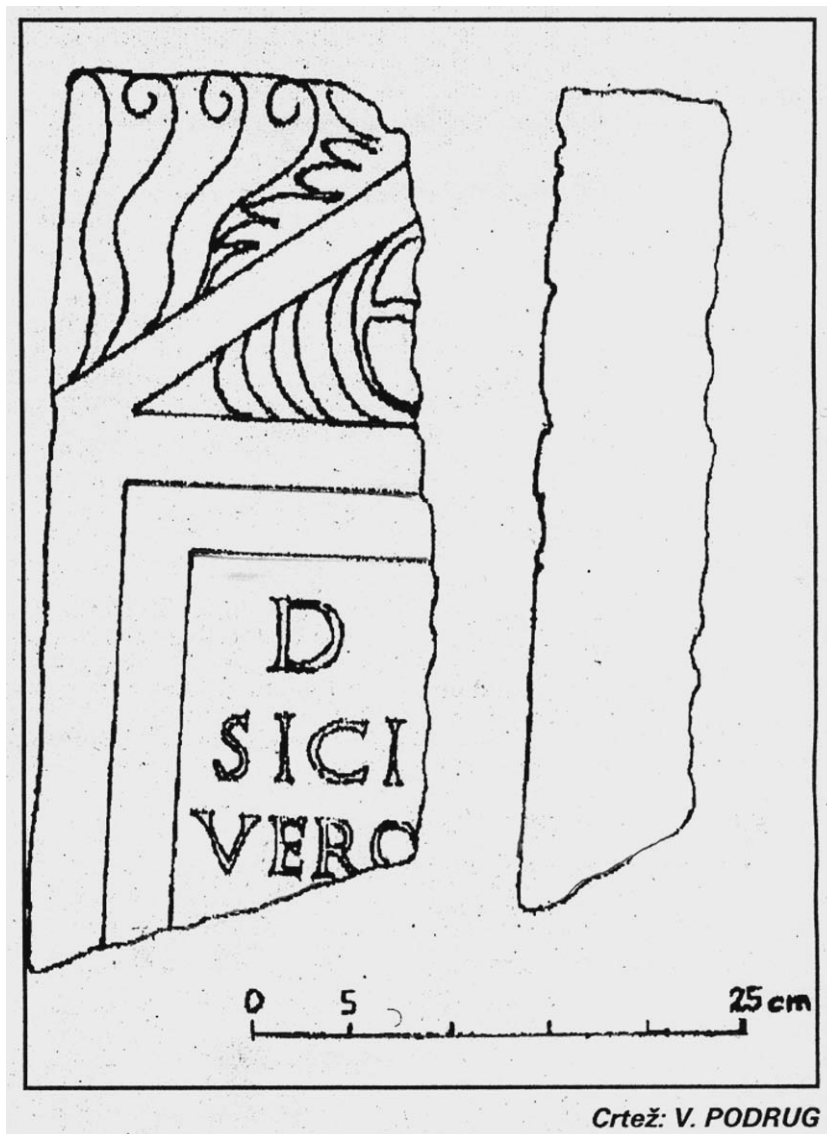
PRILOZI:

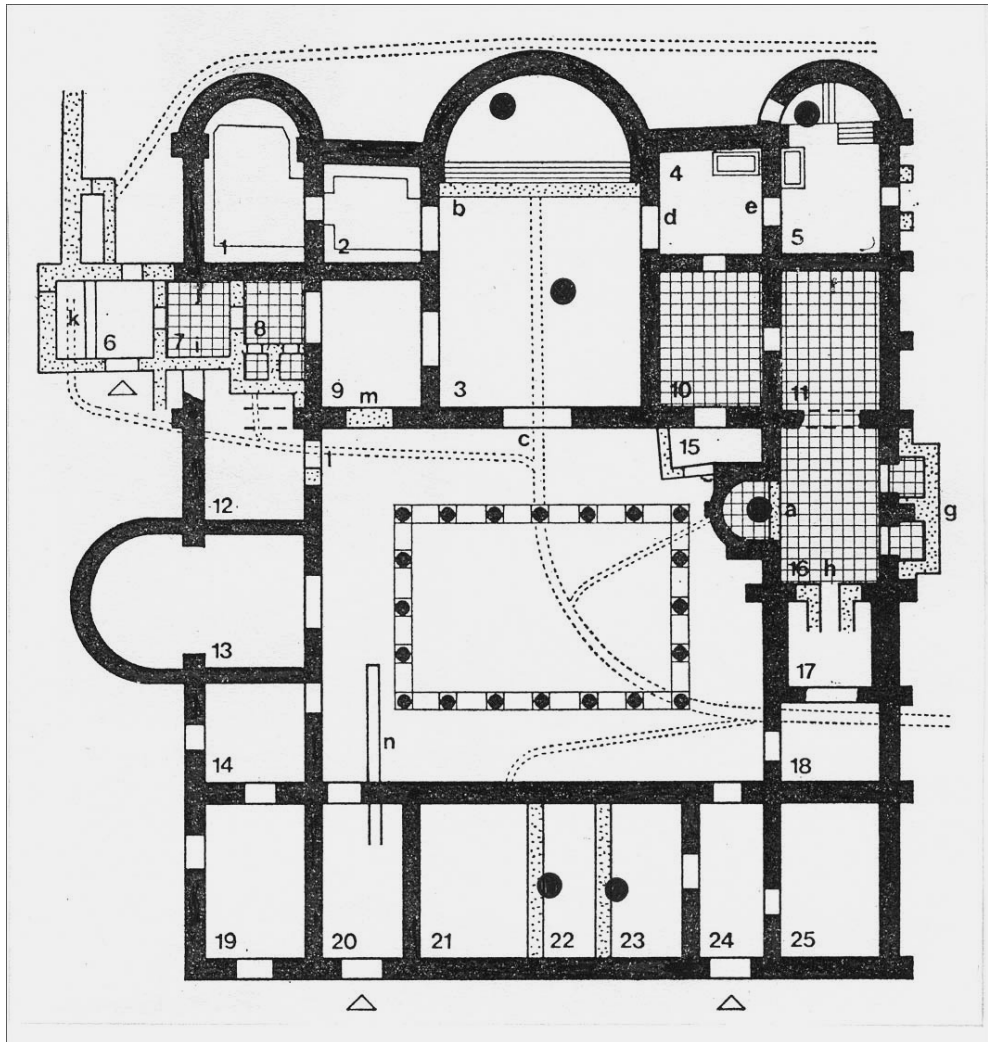
Sl. 1. Četvrtasta kula na zapadnom bedemu novog dijela Salone s ugrađenim stelama iz obližnje nekropole (stari crtež iz Arheološkog muzeja u Splitu).

Sl. 2. Rekonstruirani nadgrobni spomenik Pomponije
Vere čiji su dijelovi bili ugrađeni u zapadni bedem.

Sl. 3. Ulomak poganske nadgrobnje stele s konca II. stoljeća ugrađene u sjeverni bedem grada.

Sl. 4. Tlocrt Velikih termi u istočnom dijelu Salone s označenim položajima spolija (crni krugovi) u: frigidariju (3), kaldariju (5), sudatoriju (16), te dućanima (22 i 23).

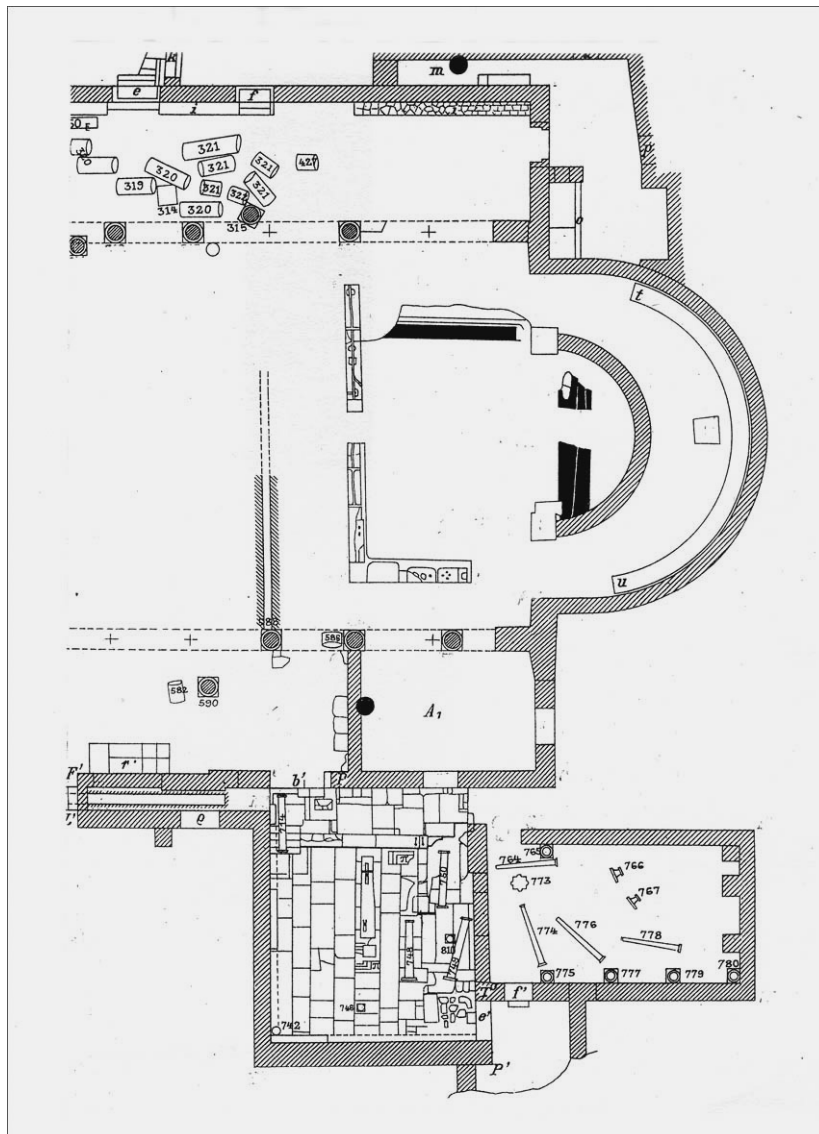
Sl. 5. Nadgrobna ploča s prikazom Tritona iz početka
II. st. koja je naknadno iskorištena kao obloga akvedukta.

Sl. 6. Nadgrobna ploča s reljefom Neptuna koja je uporabljena pri popravku kanala vodovoda.

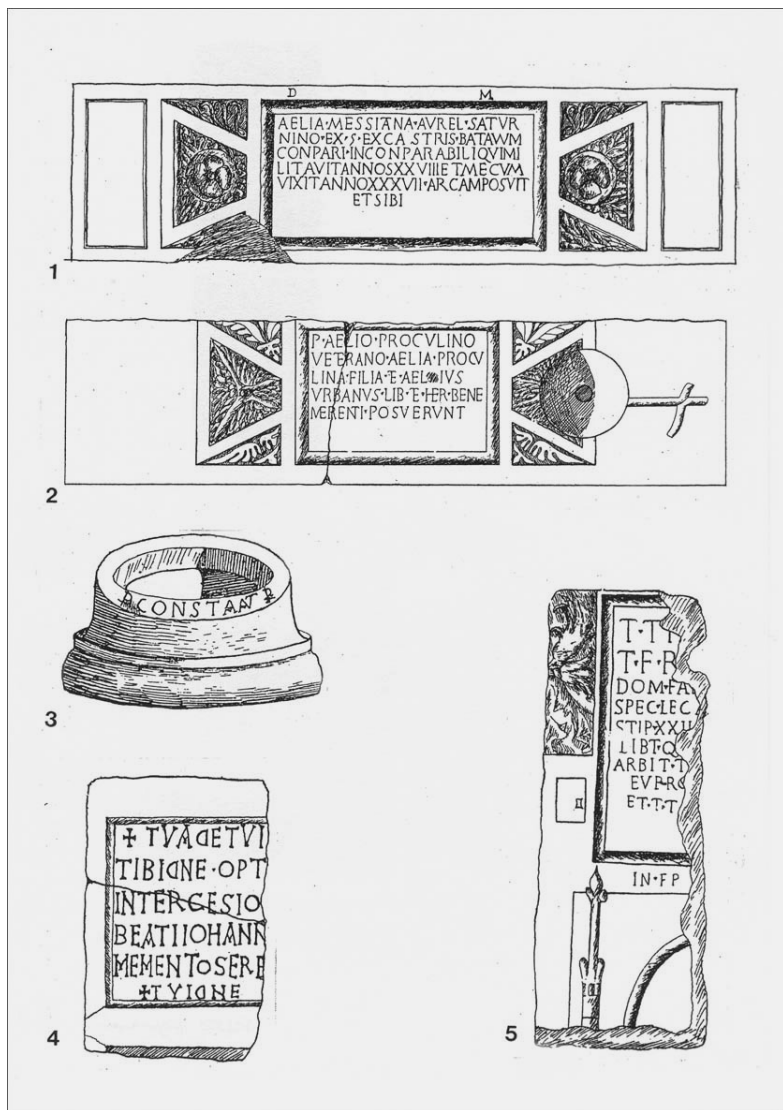
Sl. 7. Spoliji starijih spomenika korišteni na lokaciji Pet mostova:
urne za pepeo (1 i 2) pravokutni cipusi (3 i 4), te fragment natpisa (5).

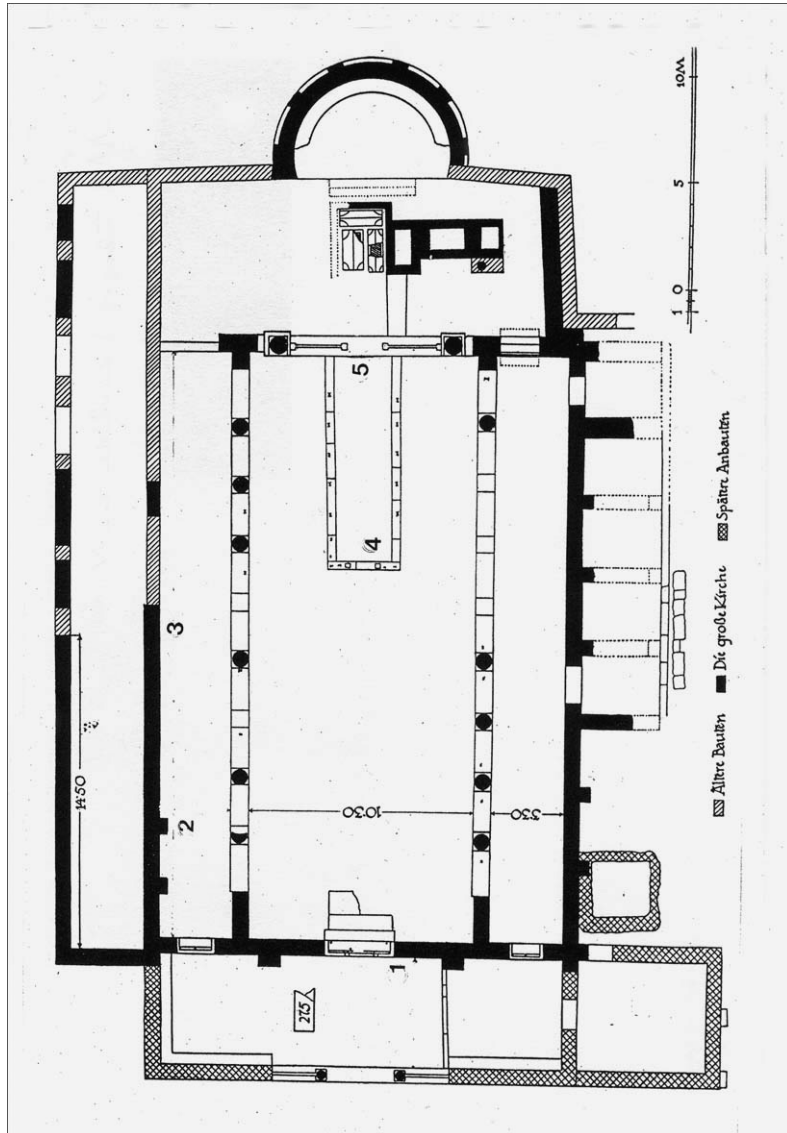
Sl. 8. Tlocrt istočnog dijela *Basilice urbane* s označenim položajima nekih spolija u đakonikonu (A1) i hodniku (m).

Sl. 9. Dio prednje strane poganskog sarkofaga s prikazom žena koje rade
(reljef je ugrađen u pločniku prostorije na zapadu *Basilice urbane*).

Sl. 10. Ulomci korišteni kao spoliji u ranokršćanskim crkvama, i to: prednja strana poganskog sarkofaga ugrađena u pločniku jedne prostorije *Basilice urbane* (1), drugi komad prednje strane sarkofaga u pločniku prostorije na zapadu *Basilice urbane* (2), baza stupa u zidu narteksa *Basilice urbane* (3), dio ugrađen u pod cemeterijalne bazilike na Marusincu (4), ulomak nadgrobnje stele uporabljen kao pokrovna ploča kanala vodovoda na položaju zapadno od *Basilice urbane* (5).

Sl. 11. Tlocrt bazilike iz V. stoljeća na Manastirinama (označeni su položaji važnijih spolija: dovratnik glavnog ulaza /1/, pilon sjevernog zida /2/, sjeverni zid /3/, *Schola cantorum* /4/ i temelj oltarne pregrade /5/).

Sl. 12. Pogled s istoka na cemeterijalnu baziliku na Manastirinama; na sredini fotografije vidi se poprečni temeljni zid oltarne pregrade s brojnim spolijima (foto: Zoran Alajbeg).

*Stanko PIPLOVIĆ: THE RECYCLING OF ARCHITECTONIC AND SCULPTURAL
ELEMENTS IN SALONA*

Summary

Antique Salona developed into the administrative, cultural and economic center of a large area of the province of Dalmatia. Its unique geographical location had an impact on its dynamic history, significant urban growth and architectonic construction. The rise of Christianity and the invasions by different people onto its territory played a decisive role in these processes. The city was destroyed and rebuilt a number of times. After stable conditions under Roman rule during the first period, there came times of insecurity and wars, interior crises and impoverishment.

This complex situation brought about a unique development in construction. Older buildings were deserted while their materials were used to build new ones, their decorated elements used as ordinary spoils. This massive demolition of older Salona buildings in antiquity and the narrow practical concerns, after all the destruction and the dispersal of its remains during the last centuries, since the coming of the barbarians up to our own days, is still clearly visible on the remaining remnants.

The most characteristic case is to be seen on the city walls. During their construction and fortification during times of danger of war, the neighboring pagan necropolises were laid bare and tomb monuments dumped into the walls as simple building material. This occurred especially on those graveyards which during the growth of the city to the East and the West found themselves enclosed within an inhabited area so that bodies were no longer laid in them. However this is only one of the causes while others have to be sought in drastic social changes and the weakening of the economy during the last period of the Roman state.

On almost all the preserved buildings one can make out the incorporation of spoils in their walls and ground floors. This is clearly visible for example on a number of places in the Great thermal baths, within the subterranean spaces of the amphitheatre or on ordinary commercial buildings and especially on early Christian sacred edifices. Spoils from monumental public buildings were used for the restoration of the dilapidated and damaged infrastructure. They were secondarily used on a number of places when the aqueduct which brought water into the city from the source of the river Jadro was repaired, when the streets were paved and in regulating the flow of water on the location of the Five Bridges.

The coming of Christianity was a decisive event. Even after its recognition by the Milan edict in 313, the pagan temples were still functioning. But as the new religion became more dominant, these were abandoned and fell into ruins. Other cult places were designated so that huge basilicas were built which demanded a large supply of rock. Again, use was made of blocks from the older buildings as well as of their columns, capitals, epistyles and other

decorated parts. This is especially visible already on the first oratory and on a number of places nearby the spacious complex of the urban basilica in the eastern newer part of Salona and within the cemetery complexes on Manastirine and Marusinac from 4th to the 6th century, located north of the city.

Within the very complex urban network with its abundance of improvisation conditioned by the needs of the moment, the spoils today help us to determine the temporal layers and the techniques of building and to follow the dynamic and the characteristics of the spatial development. They facilitate the appraisal of the stage of the civilization, the culture and the conditions of living. When we approach them thusly it is important to know from what period they derive, when they were transported and how they were reused.

Key words: Salona, architecture, sculpture, Late Antiquity.